

Válasz a bírálóakra

Tisztelt Bizottság, Kedves Opponensek,

megköszönöm bírálóim idejét, figyelmét és legfőképp jóindulatát, hogy fenntartásaikkal, kritikai megjegyzéseikkel, olykor ellenérzéseikkel és egyet nem értésükkel együtt is támogatták értekezésem védelemre bocsátását. Emiatt igyekeztem nagyon komolyan venni a válaszokat is.

1. Általános reflexiók, pontosítások és egyértelműsítések

Elsőként arra a kérdésre kell felelnem, amit Borhi László két alkalommal tesz fel opponensi véleménye legelején: „*mit akar elmondani*” ez a szövegkompozíció? Ez pedig csak úgy vizsgálható meg alaposan, ha azt is hozzáteszem: „*miért*”? És látszatra távolról kezdem.

„Ügyes vagy” – döfött kést a szívembe kedvesnek szánt megjegyzésével, akaratán kívül Nagy Péter Tibor barátom, a már akkor is kiváló oktatástörténész vagy harminc éve – „kitaláltál magadnak egy tudományt”. Ezzel ugyanis arra utalt, hogy az a történetkutatói megközelítés, irányzat, iskola, amelynek megszületését levéltári bázisú sajtótörténeti kutatásaimmal párhuzamosan, 1991 és 1995 között „történeti informatikának”, 1992-ben információelvű történet szemléletnek”, 1996-tól pedig immár végérvényesen „információtörténelemnek” nevezve sürgettem, és amelynek izgalmai azóta is mozgásban tartják a kutatói énem egy részét¹, nem egy létező szakmai kihívásra, anomáliára, hiányra adott válasz volna, hanem valamiféle karrierépítés-támogató, figyelemgazdasági tett. Pedig az információs nézőpont beemelése egyszerűen csak érdekesnek, izgalmasnak, szükségesnek mutatkozott a történeti gondolkodásba: részben gyűjtő-természeténél fogva (ha egyszer íráskönyv-nyomda-sajtó-hír-mérés meg távközléstörténelem és még sok-sok más, ide sorolható, elfogadott terület létezik, akkor indokolt lehet ezeket egy átfogóbb technológia-intézmény-és viselkedéstörténeti keretben, egy nagyobb Egész részeként is tárgyalni) részben az információs nézőpont mozgósításától remélt heurisztikus érték reményében (történeti problémák újszerű megragadásához), részben pedig amiatt, hogy az információs társadalom épülése és az információtechnológia forradalma kétségkívül felértékeli mindennek az előtörténetét (ahogy a környezeti-és klímaválság a környezet-vagy klímátörténetet, a történeti ökológiát).

Kézenfekvőnek tűnt tehát, hogy az információs társadalom kialakulásához vezető utolsó, nagyjából 150 éves társadalomtörténeti szakasz történetét is az információ világa (a technológia, az információs intézmények, szakmák, a teljes információs ökoszisztéma) felől mutassam be egy doktori műben, James Beniger művének afféle folytatásaként.

Azzal kellett azonban – gyötrelmesen – szembesülnöm, hogy ez nem sikerülhet. Rendre pontatlan magyarázatokba, erőtlen rekonstrukciókba, hiányosnak tűnő okfejtésekbe szaladtam, felismerve, hogy az információs nézőpont „beemelése”, „hozzáadása” az eddigi történetmesélésekhez képest „nem elég”. Az információs társadalom kialakulásaként érzékelt változáseggyüttes a mellékszála (állomása, szakasza, fázisa) azoknak a „lényegi” folyamatoknak, amelyek arra a kérdésre keresik a választ, hogy mi és miért is történt az utolsó kétszáz évben.

¹ Késői, de jól eső elégtétel, hogy az információtörténelem mostanra már elfoglalta az őt megillető diszciplináris helyet: egyetemi kurzusok tárgya, szakfolyóirata van, kiterjedt könyvészete, konferenciái és nemzetközi szakmai közössége. Sőt, már saját historiográfiája is, elsősorban a brit Toni Weller révén, aki a kis számú angol nyelvű publikáción túl a magyarul megjelent tanulmányok és könyvek ismeretében Alistair Black mellett az irányzat másik „alapító atyjának” e sorok íróját tartja.

Ráadásul az információs univerzum szét nem szálazható összegabalyodottságban létezik azokkal a meghatározottságokkal, amelyeket a természeti és társadalmi világ „dologi” (nonhumán) elemei testesítenek meg, s ezek érnek össze az emberi cselekvésben, amelyek aztán a dologi viszonyokat, a mentális objektumokat és a cselekvések környezetét is szakadatlanul átalakítják. Adott eseménylefutások mögött egyidejűleg érvényesülő hatások együttese áll, a kimenetek megértése pedig nagyban függ attól, hogy milyen gazdagságban sikerül feltárni a működő hatáskapcsolatokat, vagy az egész együttállás átrendeződését eredményező hatáserősség-változásokat.

Mint egy apró fogaskerekekből álló óriási masina, úgy forgatják a történelem kerekét (Pászka Imre azóta megismert szép szavával) az „együtthatások”² e sokszor felfejthetetlen rendszerének elemei.³ Ezeket találóan nevezi Norbert Elias „interdependenciaszövevénynek”, amely „az utolsó darab szántóföldig kiterjed”⁴. Elias azt is hozzáteszi, hogy az „interdependencia rendszerének nagysága és belső nyomása, valamint az individuum lelki helyzete között” összefüggés áll fenn – olyanformán, hogy a társadalmi funkciók „összebogozódó összeszövődési láncainak” (Elias még nem használja az összegabalyodás, az entanglement kifejezést, de tökéletesen körülírja) tágas és sűrű hálójá a cselekvésválasztásra gyakorol nyomást. Ennek az együtthatás-világnak mind az információkból felépülő mentális objektumok, mind az ebből konstituálódó és ható kultúra, mind a társadalmat formáló és újratermelő intézmények és képzetek, mind a természeti és épített környezet, s végül maga **az emberi szándék és akarat is pusztán változó erősségű összetevője.**⁵ (Miközben ugyanezen szándék és akarat maga is korábbi együtthatások és korábbi cselekvések eredményeként formálódott olyanná, amilyenné).⁶

Ha innen nézünk a történelemre, lehetetlen determinizmust látnunk⁷ mindebben, hiszen az emberi cselekvés (és a mögötte álló egyedi viselkedésválasztások, döntések) alakító erővel simulnak a hatáskapcsolatok rendszerébe, és szakadatlanul előformálják későbbi

² Pászka Imre: Együtthatás-reprezentációk I-II. A Kárpát-medence a természet és a történelem műhelyében Belvedere, 2020

³ A magyar történeti irodalomban véleményem szerint Hajnal István jutott legközelebb ahhoz, hogy az utolsó alkotó évtizedében írt, a technikátörténet felé forduló tanulmányaiban feltárt hatáskapcsolatok természetének megértéséhez teoretikus háttérkonceptiót építsen. Neki ez nem adatott meg, ám Jánossy Ferencnek a kapitalizmus születéséről írott munkájában (Az akkumulációs lavina megindulása Magvető, 1979) fizikailag is megjelenik (egy óriás áramlásmoделl formájában) a hatáskapcsolatok tere.

⁴ Norbert Elias: A civilizáció folyamata Gondolat, Budapest, 1987

⁵ „Abból, hogy nem mi határozzuk meg mindent, nem következik, hogy egyáltalán ne lennénk képesek bármit változtatni a sorsunkon”. (Lovász Ádám: A szerző válasza Magyar Filozófiai Szemle 2020/2:139.)

⁶ S nemcsak az emberi szándék és akarat: valamennyi komponens hathat valamennyi másik komponensre. Benjamin Kiddet, a társadalmi evolúció egyik legkorábbi és legnagyobb hatású képviselőjét például az intézményeket formáló erők játéka érdekelte leginkább: „minden igazi tudományos elmélet magába foglalja ama nagy erők igaz becslését, melyek az intézményeket alakítják, s ezért ama határok igaz méltánylását is, melyeken belül azok bármely indítványozott változás által módosíthatók” (Benjamin Kidd: Társadalmi evolúció Budapest, MTA, 1905: 24).

⁷ „Módszerét a determinizmus jellemzi, biológiai és társadalmi értelemben egyaránt” (B.L.). Borhi László olyan tézissel szemben hangsúlyozza tehát az „emberi tényező” megkerülhetetlenségét, a döntésválasztási pillanatok különösségét (első világháborús és karibi rakétaválságos környezetben) amit se közvetlenül, se közvetve nem képviseltem a dolgozatban. Épp ezzel a tézis-antitézis dichotómiával szemben tekintem szintézisnek az emberi tényező szituációfüggő tárgyalásának kérdését az együtthatások aktuálisan feltárható rendszerének *összetevőjeként*.

döntések mérlegelési terét (nincs előre „lefutott” jövő⁸). Az emberi autonómia és szabadság szituáció-függően számtalan módon nyilvánulhat meg⁹, és azt is tetten érjük, amikor mindebből kevesebb marad, és a cselekvést nagyjából külső kényszerszerek vezérlik (ez a „kontinuum” kínál esélyt a történettudománynak is, hogy a morált – problémák bizonyos osztályaira – munkakategóriaként használhassa). Ami „összeadódik” a sok-sok egyedi cselekvésből és eseményből, azt befolyásolják ugyan a szándékok és döntések, ám a kimenetek az együttállásokból születnek: alakulnak, formálódnak. Emergenszerek. És nélkülözhetetlenné teszik a mikroszint és a makroszint egyidejű megragadását.

Mindebből semmiképp nem következhet tehát olyan szemlélet, és ezt az értekezés sem sugallhatta, miszerint „*a történelemnek célja van, ahová óhatatlanul el kell jutnia*” (B.L.).¹⁰ Mindössze annyit állít, hogy meglévő ismereteinkre építve azonosíthatóak olyan szabályok, törvényszerűségek, amelyek érvényesülését általánosnak gondolhatjuk, és ennek megfelelően előrejelzések alapjául szolgálhatnak. (Hogy sikertelen előrejelzés esetén azonnal elkezdjük újrendezni-kiigazítani mindazt, amit e szabályokról gondolunk.) Tehát az értekezés például nem a „*világtársadalom eljövételét jósolja*” (B.L.), csak egy lehetséges forgatókönyvként mutatja azt be¹¹, amennyiben a bürokratikus kontroll válságára adható lesz sikeres kontrollforradalmi válasz. Ez sem nem szükségszerű, sem nem bizonyos.¹² A „rég

⁸ *Jövőre nyitottságában a világ „létfölötti”, s csak annyiban kötődik a léthez, amennyiben a transzcendencia, az adotton túllépés képessége e létben megjelenik. Éppen emiatt olyan törekeny a világ e „létfölöttiségében”: mert feltétele a szabadság, az embernek a mindenkor adotton túllépni képes ereje. E szabadság nélkül bármikor visszahullhat a puszta természeti állapotba, ami világ előtti állapot, hiszen a természeti állapot világa is az emberi szabadság világának múltjaként lehetett csak maga is világ.*” (Miklós Tamás: Tengelyi László (1954-2014) Holmi, 2014 <https://www.holmi.org/2014/10/miklos-tamas-tengelyi-laszlo-1954-2014>.)

⁹ Szó sincs tehát arról, hogy bármiből „*kiiktatnánk az embert, mint szabad akarattal, döntési lehetőséggel rendelkező cselekvőt*” (B.L.). Épp a makroszintű emergenciák és a mikroszint felfejthetetlen összegabalyodásai miatt fogalmazhat úgy Lovász Ádám (ugyanott), hogy „*a meghatározatlanság a létezők szabadságának garanciája*”.

¹⁰ Ebben az értelemben a társadalomra és a kultúrára is jól alkalmazható Richard Dawkinsnak a biológiai evolúcióra használt „vak órásmester” allegóriája (Richard Dawkins: A vak órásmester Akadémiai Kiadó, 1994).

¹¹ Ám akár állíthattuk is volna, például Niklas Luhmann nyomán, aki a saját határait folyamatosan teremtő, zárt rendszerként felfogott társadalom evolúciójáról állítja, hogy egyetlen forma, a világtársadalom megszületése felé tart (még ha ennek kommunikáció-központú interpretációját például nem is osztom). Niklas Luhmann: Szociális rendszerek In: Felkai-Némedi-Somlai: Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. Új Mandátum, Budapest, 2002: 91-104. Habermas Luhmann-kritikája érdekes kettősséget mutat: pontos a látélete, amikor implicit módon a kontrollstruktúra univerzalitása mellett érvel („*nem lehetséges a társadalmi rendszer fenntartása, ha nem teljesülnek a rendszer tagjainak fennmaradási feltételei*”), de téved, amikor az egyén autonómiájának semmibe vételét rója fel a „túláltalánosító” luhmanni elméletnek („*a kialakulófélben lévő világtársadalom*” – amelynek tényét ezek szerint elfogadja (megjegyzés tőlem) – „*növelheti bármennyire irányítási kapacitásait; ha ez csak a humán szubsztancia felszámolása árán lehetséges, akkor minden további evolúciós lökés a társadalmassult individuumok és életviláguk szétrombolását kell hogy jelentse*”). Vegyük észre: Habermas tévedése mögött is az irányításként felfogott kontroll-fogalomból fakadó leegyszerűsítés áll. Mintha az irányítási kapacitás növelésének megtestesítői intencionálisan formálnák a történelmet, és tevékenységük szükségszerűen az individuum autonómiájának felszámolására irányulna. Habermas így közvetve egy devolúciós forgatókönyv mellett teszi le a garast. (Jürgen Habermas: Válogatott tanulmányok Atlantisz, Budapest, 1994: 171-172.)

¹² És ismerünk legalább egy, a világtársadalom megteremtését szolgáló, elbukott „kibernetikus” kísérletet is: a náci Németország világuralmi ambíciója éppen arra világított rá, hogy a folyamat nem lehet „felülről” irányított, vezérelt, egyközpontú, erőn és kényszeren alapuló, csakis emergens, a részek kölcsönhatásából kifejlődő.

kontrollstruktúra” megújulóképesége és defenzív ereje is hatalmas, egyetértek Gyáni Gáborral, hogy – esetünkben – a decentralizálással szemben recentralizálással él, az egyenlősítéssel szemben hierarchizálással, és így tovább, a „játszma” még sokesélyes. (Ahogy egykor az izonómikus kontrollstruktúra is elképesztő erővel őrizte pozícióit épp a hierarchiával s az egyenlőtlenség felé mozdított szerkezetekkel szemben).¹³ A világtörténelemben emiatt sokkal több olyan eseményt ismerünk, amikor a csoportformálódásból NEM lesz csoporttranszformáció, és az egyensúly az alacsonyabb rendszerszinteken áll helyre, a komplexitás redukálódik, és devolúcióról kell beszélünk.

Ha azonban a leglényegesebb kritériumok teljesülnek – a szabályozási szükségletek magasabb rendszerszintre vándorlása és a magasabb rendszerszint stabilizálásához szükséges erőforrások és energia biztosítása – akkor páratlanul ritka, evolúciós nagyeseemény történik. Mint amikor a lombos erdőben tett séta váratlanul hegycsúcsra és kilátóhoz ér, ahonnan fenséges szépségében egyszer csak feltárul az Egész horizontja.

Az értekezés célja a fentiek nyomán egy, a 19. század utolsó harmadától gyorsuló módon végbemenő, 150 éve tartó evolúciós nagyeseemény megragadása volt, az eddigi interpretációkon továbblépve. (Ennek „hosszú huszadik századként” való azonosítása pedig csak egy plusz *segédfogalom*: enélkül is leírható lett volna narratív formában ez a változáseggyüttes. Mivel azonban már léteznek különböző rövid és hosszú huszadik század koncepciók, otthonosabb és a történettudomány szokásos beszédmódjához jobban igazodó választásnak tűnt el is nevezni az érintett időszakot.) A témát, a tárgyat magát pedig az a törekvés teremtette meg (ez a megírás miéértje), hogy a kiválasztott evolúciós nagyeseeménynek a talán legkevesebb ellentmondással és minél kevesebb hiányérzettel legyen elmesélhető a története.

Ahogy azt Gyáni Gábor azonosítja is („*a történelmi dinamika effajta szemlélete az evolucionista társadalomszemlélet folyománya*”), az értekezés valóban teljes egészében arra a kiindulópontokra épül, hogy **a kisebb és nagyobb társadalomtörténelmi változások mélyszerkezetének és magyarázó mechanizmusainak megértéséhez hasznos lehet bevonni az evolúció tudományának egyre kifinomultabb fogalmi és módszertani fegyvertárát, de akár csak pusztá szemléletét is. Sőt: az evolúciós kontextusképzés kínál olyan fundamentumot a változások (és hangsúlyozottan nem valamiféle ’fejlődés’) mögött munkáló hatások, vagyis a történelmet alakító erők természetrajzának megértéséhez, amelyre aztán ráépíthető, felfűzhető akár a mikroszféra eseménytörténetének az értelmezése is.**

Csak hogy nem pusztá alkalmazása történik annak, hogy igen, evolúciós szóttárral is elmesélhető egy adott időszak története. Nem általában, illusztrációképp alkalmazom az evolúciós kontextust, hanem két, speciális nézőpontot kapcsolok össze. Az evolúciós mozgástörvények közül egyedül **a rendszerszint-ugrások szimbiogenetikus¹⁴ természetére**

¹³ Épp annak megértése érdekében mutattam rá számtalan olyan esetre, hogy miként „cselezik ki” a kontrollstruktúrákat olyan fejlemények, amelyek periférikusnak tünnek, látszólag nem zavarják az érdekek és a stabilizáló erők játékát, emiatt „engedik őket” megszületni és hatni – ám aztán mégis átalakítanak jóval nagyobb asszemblázsokat. (Például ilyen epizódnak tekinthetjük az inkubátor históriáját, amelyet az agrárforradalomig vezet vissza saját technológiai affordanciája, amely az egészségügyi rendszer intézményi keretein kívül létezhetett csak jóideig, hogy végül mégis átalakítsa a rendszert, s mintegy mellesleg ennek a változásnak az egyik affordanciájával a demográfiai robbanást magyarázó egyik komponenssé váljon. S hasonlóképp mutattam be, hogy a kontrollstruktúra saját stabilizálásához igénybe vett technológiai megoldásokkal voltaképp megteremti az út felváltó kontrollstruktúra technológiai bázisát is.

¹⁴ A szimbiogenezis szót magát, korszakunk legelején, 1873-ban használta először Anton de Bary német botanikus néhány különleges (ma már inkább mutualizmusnak nevezett) együttélés-formára. A *fakultatív szimbiózis* (az élettevékenységek összehangolása a kölcsönös előnyszerzés érdekében, de az

építem az okfejtést¹⁵, mert ezzel vélem megmagyarázhatni mind a benigeri kontrollválságok, mind a kontrollforradalmak természetét. A csoportformálódás – csoporttranszformációs séma egy nagyon egyszerű modell, de működőképes, és a prokarióta-eukarióta váltás óta magyarázza a biológiai evolúció nagy ugrásait.¹⁶ Teljesen megfelelőnek gondolom a társadalomtörténetre is alkalmazni. Nemcsak bármely élő rendszer, hanem bármely emberi közösség is csak extrém feltételek mellett tekinthető kvázi-zártnak (szigeten, érintkezésmentesen, változatlan környezeti feltételegyüttessel, mobilitás nélkül). Minden más emberi csoportra „kifelé” irányuló dinamikák is hatnak, szakadatlanul. A megismerő tevékenység fizikailag az elérhető legtávolabbi tartományok felé törekszik (mert az onnan kinyerhető tudás jelentésteli mivolta nem kérdéses), a megismerés folyamán pedig az életfeltételek javításához szükséges erőforrások elsajátításának esélye nő meg.

A csoportformálódás minden érintett közösségben, a legváltozatosabb életterekben okoz munkamegosztási, termelési, fogyasztási, foglalkoztatási, irányítási és percepciói elmozdulásokat. A makrostruktúra egészen ritka kontrollválság-kontrollforradalom szerkezetéhez képest a mikrostruktúrákban elképesztően gyakori a kontrollzavar-kontrollkiigazítás szerkezet (az értekezés szótárában: a kontrollmix átalakulásából fakadó nyomás). A kontrollkiigazítás mindig helyreállít egy status quo ante állapotot, de a programozott feszültség a rendszerben marad, mert a kontrollmix elemeire továbbra is hatnak ugyanazok az erők, amelyek a kiigazítás előtt is tették.¹⁷ S mivel számtalan rendszerhelyszín

önálló életre való képesség megőrzése mellett) gyakori ugyan, de a potenciális lehetőségek töredékéből alakul csak ki tartós együttműködés. S ebből még ritkábban lesz *obligát szimbiózis*, amikor a korábban önálló fajok egy új élőlénné olvadnak (ahogy például zuzmó lesz moszatból és gombából). Ezért olyan ritka a biológiai evolúcióban és a társadalomtörténetben a rendszerszint-ugrás.¹⁵ Hayek társadalmi evolúciós megközelítésének középpontjában például a kulturális csoportselektáció áll, Marshall Sahlinséban a kulturális evolúció alapvető funkciója az adott társadalom újratermeléséhez szükséges energia biztosítása. Mások a horizontális géntranszfer analógiáját próbálják alkalmazni a kultúráközi kommunikációra, a kultúrgének cseréjével. A társadalmi makroevolúció kutatásának vezető gondolkodói (Elgin, Korotajev, Grinyin, és Turchin) pedig egyszerre érzékenyek a „nagy fázisátalakulásokra” (azokra a változásokra, amelyeket én korábban evolúciós nagyeseménynek neveztem), és a „kisebbekre” is: amikor egy alrendszer, egy intézmény, egy szerkezeti sajátosság rövid idő alatt átadja a helyét másnak: az új születése érdekli őket, de főleg a régiségből: a „politogenezis”, a „főnökség” (chiefdom), a korai államok, a vallás. Kínálkozott volna a Magyarországon leginkább Csaba György által képviselt „eszközökbe helyeződő” evolúció hipotézisének alkalmazása is, amely azonban technikaközpontúvá formálta volna az érvelést, egyoldalúan leszűkítve egyetlen kulturális mozzanatra a releváns hatások terét, amelyek befolyásolhatják a kimeneteket (azok irányát, sebességét vagy erejét).

¹⁶ Meg kell azonban jegyezni, hogy ennek a modellnek semmi köze, „átjárása” nincs a hayeki elmélet „népességnövelési imperatívuszához” – ha csak annyi nem, hogy egy növekvő népesség esetében nagyobb az esélye annak, hogy amennyiben az egyensúlyt intenzifikálással nem tudja fenntartani, akkor a földrajzi expanzió irányába fordul, ami megnöveli a szimbiogenetikus nyomást mindazon más csoportokkal, akikkel érintkezési csatornák nyílnak vagy átalakulnak. S itt hangsúlyozom ismét, hogy Beniger torzóban maradt kontrollelmélete szintén ebből a kiindulópontból kezdi a történetmesélést: az élet eredetétől az agy fejlődésén át próbál a 20. századig vezetni.

¹⁷ Egy esetleges folytatás-bővítés-pontosítás során érdemes lehet megvizsgálni, hogy nem alkalmazható-e ezekre a helyzetekre az RNS-enzimek kapcsán felárt „*rejtett mutációk felhalmozódása*” logika, amely a preadaptáció egyik legszebb, jól bizonyított példája. Másképp: a kontrollkiigazítás ugyan helyreállítja a korábbi egyensúlyt, de a rendszerben „benne maradnak” olyan elemek, amelyek egy későbbi környezeti kihívás esetén magasabb rezilienciát biztosítanak az adott közösségnek. Lesz hová nyúlniuk. Az értekezés adott pontján (a stanhope-pal kapcsolatban) óvatosan felvettem egy másik hasonló analógiát. A biológiai evolúció ún. „*ugródeszka-enzimjeinek*” az a szerepe, hogy képesek átvezetni egy stabilizálható állapotba az egyensúlyi zavarokkal küszködő élő

van, az eseménylefutások is különböznek. Olykor nem áll meg a lokális kontrollzavar, hanem végighullámszik magasabb rendszerszintre is, hogy a kiigazítás is ott, a magasabb rendszerszinten történjen meg. A szimbiogenetikus elv mellé tehát beilleszthető volt annak a rekonstrukciója, hogy a kis rendszerhelyszíneken végbemenő változások összekapcsolt folyama hogyan vezethet akár a legátfogóbb rendszerszint átalakulásához. A kis változások természetének megértéséhez pedig nem tudok hasznosabb segédfogalmat elképzelni, mint az általam használt affordancia. Az affordancia nem a „rendszeridegenség” szinonimája, ahogy Gyáni Gábor interpretálja, hanem bármely dolog (asszemblázs-összetevő) lehetséges változásgeneráló potenciálja. Azonosítható képessége, sajátossága, amely adott esetben aktualizálódhat, vagy amelyet aktualizálódni látunk.¹⁸ Minden mozgásba hozott affordancia azonosítása nélkülözhetetlen az együtthatások terében. Ezt nagyon pontosan fogalmazta meg Hayek: *„lényegi komplexitást felmutató struktúrákkal van dolgunk, ... amelyeket csak viszonylag nagy számú változót tartalmazó modellekkel lehet kielégítően jellemezni... (E) struktúra jellege nem csupán az egyes összetevők tulajdonságain és relatív gyakoriságán múlik, hanem azon is, hogy az egyes elemek milyen módon kapcsolódnak egymáshoz. Az ilyen struktúrák működésének magyarázatánál ezért az egyes elemekre vonatkozó konkrét információ nem helyettesíthető statisztikai információval, hanem minden egyes elemről teljes körű egyedi információval kell rendelkezniünk, ha az elméletből az egyes elemekre vonatkozó következtetéseket kívánunk levonni”*.¹⁹ Ez más szavakkal a granularitás módszertani követelménye. S ezért van az – reflektálok Borhi László megjegyzésére a karibi rakétaválság „gombnyomás-effektusával” vagy német tábornoki döntésekkel kapcsolatban –, hogy a gombot meg nem nyomó személyek vagy egyes katonák egyes helyzetekben hozott döntéseinek elemzése vagy megértése nehezebb és összetettebb probléma, mint egy statisztikai eszközökkel megragadható makrostruktúra felfejtése. A teljes, aktuális, az adott pillanatban egyetlen individuum esetében érvényesülő kontrollmix elemzése gigászi kihívás²⁰, egészen más eszközöket és forráskezelést kíván, mint az evolúciós dinamika rekonstrukciója.

rendszert úgy, hogy szerepük elveszik, és nem is lesznek részesei az új, immár fenntartható konfigurációnak.

¹⁸ Felidézem az értekezés számtalan példája közül az egyiket. A tenger alatti kábelnek a fő funkciója a távközlés jelfolyamának továbbítása. Az is affordanciája ugyanakkor, hogy kis darabkái díszes kiserelésben emléktárgyként eladhatóak a kábelfektetést övező lelkes hangulat miatt, és így egy egyébként piacilag fenntarthatatlan tevékenység kiterjesztéséhez hozzájárulnak. Olyan küszöböt lehet így átlépni, amelynek révén ahová a kábelek eljutnak, a csoportformálódás száguldó tempójává válik. Eközben a guttapercha alapanyag miatt az is affordanciája a kábelnek, hogy a cápák szívesen fogyasztják, így ez a sajátossága pedig veszteségeket okozva nehezíti, lassítja a hírközlés világméretű expanzióját. A kommunikációs forradalomnak ez a fejezete ebben a szerkezetben például elbeszélhetetlen a Sipos Balázs által idézett Starr munkájában, mert ő egyetlen kontrollformára, a *politikaira* érzékeny (ismételten jelezve azt, hogy a kontroll szűk, irányításra, vezérlésre, hatalmi gyakorlatra leszűkítő értelemezésén indokolt túllépni).

¹⁹ Friedrich August von Hayek: A tudás látszata In: Bekker Zsuzsa (szerk.) Gazdaságelméleti olvasmányok Aula Kiadó, 2000: 614-616. Érdekes, hogy még a világrendszer evolúciójának avatott hazai kutatója, Lévai Imre is „az összetett struktúrák elemekre való redukálásának ... csábítását” látja Hayek tézisében, pedig az valójában az elemkapcsolatok (affordanciák) feltárásának elkerülhetetlenségéről szól. (A komplex világrendszer evolúciója Akadémiai Kiadó, 2006:25).

²⁰ Egy terjedelmes, megjelenésre váró kéziratban elemzem, hogy „Miért lépett ki Vikár György egy menetoszlopból 1944 hideg novemberében, Komáromban”. Az érdekes az, hogy maga az emlékezetkutató Vikár sem képes felidézni, hogy mi minden játszott szerepet a döntésében, és ő maga is csak a pszichológiai mozzanatokat fürkészi. A döntés kontrollmixébe számtalan további, egyedi, Vikár által nem is érintett elem tartozik, ám bármennyire felszaporítjuk ezek számát, az még mindig nem elégséges ahhoz, hogy megnyugtató válaszig jussunk. (Ám mindez ismét a szabadság jelenlétéről szól a meghatároz(hat)atlanság körülményei között).

Az evolúciós beszéd mód csak valószínűségek változását tudja konstatálni hasonló döntési helyzetek esetén.

Sipos Balázs elfogadó, Gyáni Gábor megengedő, Borhi László elutasító az evolúciós fogalmi-rendszerezési kerettel kapcsolatban. (S vegyük észre, hogy Borhi László kritikája absztrakt, valójában nem az értekezésben megjelenített speciális konstrukciónak szól, hanem magának az evolúciós kiindulópontnak, így argumentumról argumentumra meg is egyezik a társadalmi evolucionista megközelítéseket általában bírálókéval.)²¹

Ugyanakkor jól eső érzéssel veszem tudomásul, hogy két merész és eredetinek szánt hipotézisemet egyik bíráló sem inkriminálta. Az egymásra torlódó három evolúciós nagyesemény gondolatát, mint a hosszú huszadik század turbulens mivoltának lehetséges magyarázatát, és az emberiség kozmikus expanziójának, mint evolúciós szükségszerűségnek a megjelenítését (abból kiindulva, hogy az új rendszerszint replikatív egységgé válásához, egy következő szimbiogenetikus csoportformálódáshoz a Csányi Vilmos által globális biokulturális rendszernek nevezett, egyetlen példányban létező szuperstruktúra szaporítása a kizárólagos út – amelynek híján óhatatlanul devolúcióba fordul a társadalomtörténet.²²)

Gyáni Gábor és Borhi László viszont egyaránt problematikusnak tartja a kontrollfogalom használatát, Gyáni Gábor számára pedig nem elég meggyőző sem a bürokratikus, sem az arisztokratikus, sem az izokratikus kontrollstruktúra portréja.

A zavarok forrása az én figyelmetlenségem. A sok megmagyarázott segédfogalom mellett nem éreztem, hogy épp a kulcskategóriaként használt kontrollal kapcsolatban nem tettem elég egyértelművé, hogy a magyarra irányításként lefordított benigeri kontrollfogalmat szűknek, „kibernetikusnak” tartva egy jóval kiterjesztett értelmezésben használom. Tehát sem az irányítás,²³ sem a hatalom, ellenőrzés vagy uralom (Gy.G.) jelentés nem fedi le maradéktalanul. Ezek (ahogy Gyáni Weber kapcsán pontosan megfogalmazza) „*az ember ember feletti ellenőrző (rendelkező) hatalmának megfelelő technika vagy gyakorlat*” megjelölésére szolgálnak. Ám az együttthatások terében az emberek dolgokra és mentális objektumokra is hatnak, az embereket pedig a másik emberek mellett dolgok és mentális objektumok is szakadatlanul befolyásolják.²⁴ Természetesen érvényes beszéd mód és megközelítés kizárólag ezt a társadalmi, személy-és intézményközi, csoportközi vagy emberek közötti irányítási-hatalmi szerkezetet vizsgálni (amit például Foucault életműve

²¹ Érdemes összevetni például David Miller 1989-es Hayek-kritikájával (The fatalistic conceit. *Critical Review* 3.2: 310–323.)

²² Csányi megfogalmazza ezt a tételt a maga szavaival, de nem szívesen fordítja le kozmikus expanzióra és terraformálásra. Lévai Imre sem jut el ennek kimondásáig, annyit állít csak óvatosan Luhmann világtársadalom-tézise kapcsán, azt is ad absurdum, hogy „*egy elképzelt jövőbeli, a földi környezettel teljességgel integrált, azt a társadalmi újratermelésnek maradéktalanul alávető autopoietikus globális társadalom már csak a kozmikus energia felvételére lenne nyitott*” (Lévai, 49)

²³ „*megtudjuk, hogy a kontroll alatt irányítást kell értenünk*” (B.L.)

²⁴ Hogy a legfrissebb történeti irodalomból szemlézzek: Dagomar Degroot amerikai környezettörténész a különböző nemzetek bálnavadászai közti (ember-ember) konfliktusokkal kapcsolatban izgalmas rekonstrukcióval tárta fel, hogyan vezetett három hullámban a klímaváltozás (jégfelületek növekedése, átmeneti melegedés, újbóli lehűlés) és a grönlandi bálnák emiatt megváltozó viselkedése a bálnavadászok közti erőszakcselekmények megnövekedéséhez, a konfliktusok miatti költségnövekedéshez, egész éven át megszorítva a kölcsönös kísérleteket a megerősített bálnavadász-telepek elfoglalására. A jegesmedvék megváltozó viselkedése tovább nehezítette a kis jégkorszak leghidegebb éveiben a saját erődjéikbe szorult bálnavadászok életét, hogy aztán az újabb klímaváltozás végképp letörölje a szárazföldi állomásokat a térképről, a nyílt vízre szorítva a bálnavadászokat (ahol aztán egészen másfajta konfliktuskezelési technikákat kellett kialakítaniuk). (Blood and Bone, Tears and Oil: Climate Change, Whaling, and Conflict in the Seventeenth-Century Arctic." *American Historical Review* 2022/1: 69–99

remekül reprezentál²⁵), ám ez a keret csak problémák korlátozott osztályaira alkalmas. Ráadásul nem ad hézagmentes magyarázatot: deCerteau hozzájárulása éppen az a diskurzushoz, hogy még a látszólag teljesen egyoldalú hatalmi aszimmetria (elnyomók-elnyomottak) esetében is bebizonyítja, hogy az „alul lévők” is kontrollhatások sorával befolyásolják a látszólag „teljhatalmú” felül lévőket²⁶. Más kutatások pedig azt emelik ki, hogy az uralmi status quo elfogadása, mint mentális objektum alkalomadtán akár nagyobb szerepet is játszhat az egyenlőtlenségi helyzet fenntartásában, mint a „felül lévők” erőszakpraxisa vagy fenyegetése (a hatalom legerősebb támasza a hatalom képzete). S amiként a nemzetállamok mint elképzelt közösségek (Benedict Anderson-i) sémája nagy erővel hatott az identitásstruktúrákon keresztül befolyásolt lojalitásmintázatokra, ennek révén egy új szuverén-típus támogatottságára, hasonlóképpen emeli ki Lawrence Stone a régi politikai és vallási rendet aláásó kulturális hatások (és okok) egyikeként a „királyi udvar” (royal court) ideáját „felülíró” „ország” (country) fogalom megjelenését, már a 16. században.²⁷

A hatalmi és uralmi formák természetesen kifejezik a hatásoknak ezt az átfogóbb terét: igazodnak hozzá, alkalmazkodnak, ahogy a kultúra maga is, amelynek minden szegmense a túlélést (újratermelést) szolgáló fegyverzet is. A kontrollstruktúra-tipológia nevezéktana is ezt igyekszik kifejezni, amikor az együttthatások teréből társadalmi tényezőt választ „névadónak”. A – *kratikus* utótaggal az uralom képzetére fejnehéz jelzők azonban mindig a kontrollstruktúra egészét jelzik, és csak annak részeként utalnak a hagyományos politikai vagy politikaszociológiai kategóriákkal leírható hatalmi erőterre. Ha az ember-természet, az ember-dolog vagy az ember – „uralkodó eszme” relációkra gondolunk (tehát mondjuk az erdőirtásokra, az élelmiszerbiztonsági praxisra, ami a forgalomból árukat von ki, vagy épp sikeresen terjedő tanításokra, amelyek elfogadása sokak viselkedését hajlítja adott irányba), jól ráérezhetünk, milyen relációk „társadalmasodnak vissza” – miközben belátható, hogy az együttélést meghatározó szabályoknak, szokásoknak és kényszereknek is csak egy meghatározott hányada „kibernetikus” (irányításból, reflektált döntésből fakadó, „benigeri”). Az összetett társadalmi intézmények is csak részben „teremtettek”, mögöttük hosszú evolúciós előélet áll („hayekiai”). A kontroll gyakorlása, mint emberi tevékenység pedig szintén nem csak a homo politicus világában, hanem – ahogy arra sokan rámutattak – számtalan más módon, szülő-gyermek, tanár-diák, főnök-beosztott, orvos-beteg stb. helyzetekben is folyamatosan történik. (Ráadásul ezen érintkezésformák tipikus lefutásai – pontosabban azok változásai – is megfeleltethetőek az egyes kontrollstruktúráknak: az oktatás vagy a gyógyítás alrendszeireiben például egészen világosan azonosíthatjuk az arisztokratikus és a bürokratikus kontrollváltás okán átalakuló gyakorlatokat – meg a bürokratikus kontroll el-alkalmatlanodásával erősödő válságjeleket a közoktatás és a közegészségügy rendszerében.)

²⁵ Azzal együtt, hogy Foucault a tudás archeológiáját vizsgálva felismeri és elemzi magának a nyelvnek és gondolkodásnak a kontroll-természetét, amennyiben adott időben, adott helyzetben korlátként működik, majd a biopolitikával az együttthatások egy másik osztályát is a tárgylemezre emeli.

²⁶ Egy módszertanilag is izgalmas friss kutatás például meggyőzően bizonyította, hogy a helyi közösségeket megfigyelő papok hálózata a pártállami Lengyelországban éppenséggel felerősítette a dühöt, az igényt a katolikus egyház iránti lojalitás kifejezésére, és a rendszer elleni kollektív cselekvést váltott ki, megnövelve a szabotázs-események számát is. (Hager, Anselm, and Krzysztof Krakowski. "Does State Repression Spark Protests? Evidence from Secret Police Surveillance in Communist Poland." *American Political Science Review* 2022/2: 564–79.)

²⁷ Lawrence Stone: *The Causes of the English Revolution 1529 – 1642* New York, Harper Torchbook, 1972 p.98.

A bírálatok világossá tették, hogy sokkal nagyobb figyelmet szentelhettem volna a kontroll és a kontrollstruktúra ilyen oldalú tárgyalásának. Sőt, amikor a kontroll szó-és használat-történetébe vezettem expedíciót,²⁸ kiderült, hogy kaphatna akár még a szokásosnál is jóval tágabb értelmet. Az egykori angol és francia uralkodók gazdasági adminisztrációjában megszülető fogalom ugyanis végső soron az emberi cselekvők számára egyfajta képesség megteremtéséről szól: hogyan lehet hozzáigazítani a valóság pillanatnyi állapotához a róla szóló megbízható ismeretet, ami a cselekvéstervezés alapja lehet, s amelyre valahogy szert kell tenni – s hogyan lehet elérni azt, hogy az asszemblázs többi eleme (leginkább az emberek) ehhez igazodva produkáljanak olyan viselkedést, amelyet a helyzet megkíván. **A kontrollesemény így valójában interiorizált (vagy kikényszerített) alkalmazkodás és megelőző alkalmazkodás,** a kontrollstruktúra pedig ezen alkalmazkodási mikroesemények megszilárduló makroszintje, amelyek kölcsönösen feltételezik és erősítik egymást. De minden esetben a társadalom alkalmazkodásáé a természeti-társadalmi környezet változásaihoz.

Gyáni Gábor úgy látja, hogy az arisztokratikus jelző rossz választás, az arisztokratikusnak nevezett kontrollstruktúrával kapcsolatos állításaim fals magabiztossága pedig a 19. század előtti időszakra vonatkozó „roppant történeti irodalomban” való elmélyülés hiányára vezethető vissza. Kétségei vannak, hogy érvényesült-e, töretlenül, „*egy tisztán*²⁹ *arisztokratikus irányítási mechanizmus ... a bürokratikus megelőzően*”. Nos, valamilyen mechanizmus bizonyosan érvényesült, a prebürokratikus kontrollstruktúrának számos attribútuma rendezhető egymás mellé (és természetesen el lehet gondolkodni azon, hogy milyen más, autentikus elnevezést lehetne találni az arisztokratikus jelző cseréjével). „Védelfemre” két szempontot emelek ki. A tárgykör logikája miatt itt és most az arisztokratikus kontrollstruktúra válságának, és nem diadalmas „fennállásának” bemutatása volt lényeges. Másfelől megközelíthetjük onnan is, hogy emlékeztetünk rá: az időben legtovább tartó, rendkívül sikeres mechanizmus a társadalomfejlődés szimbiogenetikus játszmájában a birodalmi rendszerszintnek felel meg. Jól látszik a történelmi kronológiákban, hogy az első birodalom, majd az azt követő birodalmakra saját elért rendszerszintjük fenntartása is nagy terheket ró, az expanziós-hódítási kényszert nehéz másnak tekinteni, mint

²⁸ Contrarotulare – egy fordulatot szótörténet üzenete a jelentések titkos természetéről In: Fedeles Tamás – Hunyadi Zsolt (szerk.): Szent Márton és Benedek nyomában. Tanulmányok Koszta László emlékére Szeged-Debrecen, 2019 598-610.

²⁹ A kontrollstruktúra amúgy soha nem tiszta: az előző kontrollstruktúra számtalan „zárványa” megjelenhet benne, erős a ragaszkodás a tárgyak, az intézmények, az elnevezések „régiségéhez” (erre számtalan példát mutattam), s eközben az új kontrollformák közül azok, amelyek nem zavarják a status quo-t, vagy épp annak fenntartását segítik, szintén megtalálják a helyüket. Amikor Németországot a bürokratikus kontroll megteremtésének mintaországaként mutatom be, Gyáni Gábor kétségét fejezi ki, hogy ezt az által érte volna el, hogy leszámolt arisztokratikus kontrollmúltjának minden mozzanatával. Az általa idézett állításból azonban kipontozódott a megszorító formula, amit dőlttel „visszaülleszték”: leszámol saját arisztokratikus múltjának minden, *a politikai egységet és a gazdasági növekedést veszélyeztető, fragmentáló* mozzanatával. Másképp: ami nem fenyegeti az új kontrollstruktúrát, ott vidáman tenyészhetnek a múlt reliktumai, mondjuk a korszerű Leitz iratrendezők árnyékában a porosz birodalmi adminisztrációtól örökölt „porosz csomó” használata (ami ugye kit is zavar a hivatalnokok ujjizületein kívül?). A Gyáni által felvetett Sonderweg-vita nagyon izgalmas lehetőségeket rejt (pláne, ha összevetjük a putyinizmussal csúcsra járatott nagyorosz identitás és múltképzés mintázataival), hogy a „saját út” egyedisége és különössége közti különbség elemzéséből felismerjük: ami közelelről nézve különbözik, az távolról nézve ugyanaz. A politikai és kulturális elitnek a „nagyhatalmi” szerephez igazított túlzó elvárások kudarcából fakadó frusztrációját eliminálni kívánó ideológiai ellenkonstrukció: a szerepvesztés tényét mentális objektumokkal ellensúlyozni kívánó kompozíció, amelynek számos eleme ettől a kontextustól függetlenül alakult és változott. (Ezen a szakaszon a spanyol és portugál politikai és kulturális elit például már jóval korábban túljutott.)

megújuló törekvésnek arra, hogy a megszilárdult birodalmi struktúrára kívüli tétől lehessen előteremteni a hiányzó erőforrásokat. Emiatt evolúciós nézőpontból a szakadatlan szétesés-újraszerveződés logika mentén zajlanak az események, több évezreden át: az extenzív növekedés és annak koercív útja újra és újra fenntarthatatlanságba taszítja a mégoly sikeresnek bizonyuló birodalmakat is³⁰, amelyek csak időszakosan, átmeneti békekötés jelleggel képesek a birodalom-közi viszonyok rendezésére, „csatornázva” a javak és az ismeretek cseréjén keresztül szakadatlanul újratermelő integrációs nyomást.

Borhi László a „nemzetállam” és „a nemzetek közötti kapcsolatok rendszere” beemelését hiányolja a modellbe. Valóban kaphatott volna nagyobb súlyt annak a bemutatása, hogy a modern nemzetállamok létrejötte egyszerre „kódája” a birodalmi rendszerszintnek³¹ és prelűdjé a birodalom-közi csoportformálódásnak. A nemzetállam maga valójában a dinasztikus-arisztokratikus kontrollvilág végét jelenti, egyúttal a birodalmi rendszerszint olyan stabilizálását, amely után a birodalom-közi integrációs kudarcok már csak a legritkább esetben vezetnek devolúcióhoz.³² Miközben az európai nemzeti egységek megteremtésének emblemikus mozzanata az egység megtestesítéséhez használt uralkodócsaládok adott képviselői, Romániától³³ Olaszországon át Németországig, és a tradicionális birodalmak (Spanyolország, Portugália, Hollandia és Anglia) is megtartják uralkodóházaikat, arisztokratikus zárványként, gyakorlatilag komoly döntési pouvoir nélkül, világos, hogy korszakváltás történik: egy egyközpontú irányítási centrum helyét egy differenciált (evolúciós formanyelven: kompartmentalizált³⁴) és (weberi értelemben) racionális, sokkal többváltozós erőter veszi át. Az államjogi és diplomáciatörténeti dimenzió csak egy összetevő: az igazi küzdőtér a birodalom-közi integráció menedzselése, mert a katonai, diplomáciai, határrendészeti és más fejlemények árnyékában a gazdaság, a kultúra, a technológia, a tudomány és a kereskedelem konokul és egyre inkább transz/szupranacionális. Már a katonai-szövetségi rendszerek kialakulása és változásai körüli furcsa tangó is jól jelzi, hogy az

³⁰ Érdekes, hogy a 15. századi Kína története arról üzen, hogy a megismerés és az anyagi tényezők adott szintjén a nem koercív, békés kereskedelmen alapuló integráció is halálra volt még ítélve, mert nem valósulhatott meg a belső egyensúly fenntartása mellett (ld. Cseng Ho admirálisnak a fél bolygót érintő tengeri kereskedelmi hálózat-építő misszióját, amely a folytatás helyett a hajók és kikötők felégetésével izolációs politikába, a szimbiogenetikus készlet antitézisébe fordult).

³¹ A „kis országok” (vagy használhatjuk a bibói „kisállamok” terminust is) nem birodalmak, de ki vannak téve a szimbiogenetikus nyomásnak. Vagy hasonló helyzetű kisállamok valamiféle fúziójával próbálnak birodalommal válni, vagy vazallusként, félperifériás szereplőként csatlakoznak egy birodalmi integrációhoz, vagy – ahogy Belgium példáján láttuk – anakronisztikus (és aztán többek között emiatt is különösképp kegyetlen afrikai) gyarmatszerző kalanddal próbál az utolsó pillanatban is „birodalmivá” válni. Akkor, amikor a „felosztható világ” elfogyott, az extenzív (területi-népességi) növekedés tartalékai kimerültek. És arra is ismerünk példát, hogy miként tud dezintegrálni egy sok nemzetiségű, multikulturális, békés gazdasági közösségbe forrt társadalmat egy államalkotó/uralkodó etnikum szupremácia-praxisa, amellyel a már elért kvázi-birodalmi integrációs szint alapjainak felszámolásával prebirodalmi szintre löki vissza magát. S megtapasztaltuk azt is (Jugoszlávia esetében például), hogy egy nagyhatalmak által mesterségesen létrehozott kvázi-birodalmi integráció hogyan bomlik le egy pillanat alatt. Ez az a tárgykör, ahol a Borhi László által hiányolt méretkülönbségek és aszinkronitások témakörét valóban sokkal alaposabban ki lehetett volna bontani.

³² A kivételek (a Monarchia szétesése, vagy később a „Két Németország” meg a „két Korea” története) izgalmas elemzési lehetőséget kínálnak arra, hogy kimutassuk, az ellenpéldák miért nem veszélyeztetik a fő tézist.

³³ A földműves családba született, katonává lett Alexandru Ioan Cuza története jól reprezentálja, hogy kettős uralkodóvá választása és a „nemzetegyesítés” után emigrálnia kellett, hogy helyét aztán egy Hohenzollern vegye át.

³⁴ Ahol a racionalizálódás és hatékonyságnövekedés például – a biológiai és kulturális evolúcióhoz hasonlóan – a kompartmentek kompartmentalizációján át vezet.

integrációs logikának nincs alternatívája, a mérettel szemben méretre van szükség. Csakhogy az integrációból fakadó szabályozási szükségletek felfelé vándorlásából és az új munkamegosztási rendből a birodalmiság fokozatos feladása következne (a nagyhatalmak számára: a nagyhatalmiság feladása).³⁵ A bürokratikus kontrollkorszakban bevált, nagy erővel érvényesülő egyensúlyszerkezetekhez kapcsolt érdek-és identitáskötések miatt azonban a „nemzetállam-közi” egyeztetés rendszere a maga világszervezeteivel mai napig alkalmatlan a hatékony makroszintű (világrendszer-szintű) koordinációra.³⁶ Nem a csoporttranszformációs folyamatot erősíti, hanem a csoportformálódás konfliktusait igyekszik retrospektív módon kisimítani, miközben a nagyhatalmi érdekeket továbbra is gátlástalanul érvényesíti a nemzetközi rendszer kisebb szereplőinek rovására. (Ám amit az így felfogott „irányítás” nem végez el, megteszik azt az emergenciaciklusok³⁷.)

Gyáni Gábor úgy látja, Weber bürokráciaelmélete nélkül hiányos a bürokratikus kontrollforradalom analízise. Ha jól olvasom Webert, követőit és kritikusait (főleg Crozier-t, aki az adaptációs deficitben látja a bürokratikus szervezet fokozatos el-alkalmatlanodásának forrását), akkor azt lehet mondani, hogy a weberi elmélet a kibontakozó kontrollforradalom *uralmi kontextusának szervezeti aspektusát* ragadta meg „legracionálisabbként”. Azt a fajta szigorúan „kibernetizált” rendszert, amelyben a végrehajtás perfekcionált „pontosság,

³⁵ Emiatt (is) igen a válasz Borhi László kérdésére, hogy t.i. a nemzetiszocialista Németországot, a sztálinista Szovjetuniót, Mussolini Itáliáját és Nagy-Britanniát (de hozzátehetjük volna az Egyesült Államokat, Japánt és Kínát) egyaránt bürokratikus kontrollmechanizmussal jellemezhetjük-e. A társadalmi és hatalmi rend különbözősége mellett a társadalomirányítás paradigmái, a modernizációs nagytényezőkön keresztül megvalósuló differenciálódás és annak menedzsmentje kísértetiesen azonosak. A japán és a szocialista tervezés ill. tervgazdaságok azonosságait és különbségeit például izgalmas elemzések tárták fel. A hidegháborús izoláció egyszerre mutat fel egy paradox integrációt (a „szocialista tábor” heterogén konglomerátumának sok-sok kényszerintegrációs mozzanatával), 1989 a szocialista típusú bürokratikus kontroll válságát teszi napnál világosabbá, amelynek legfőbb indikátora az áramlások (elsősorban a technológiai innovációk) sodrából való kimaradás. A bürokratikus kontrollmechanizmusok is szakadatlanul megújítják magukat, ameddig tehetik, ezek mélysége, sebessége természetesen országoként különböző. Természetesen a premodern és a világrendszerbe jóval kevésbé integrálódott szereplők egy részét (Szaúd-Arábia vagy Irán teokráciáit, az arisztokratikus kontrollstruktúrában rekedt Bhután királyságát és másokat) nem érintette meg a bürokratikus kontrollforradalom: nagyon jellemző volt megfigyelni az (erős integrációs nyomással rendelkező) Internet világméretű penetrációjakor az „ellenállás” mintázatait: melyik ország hogyan „adja be a derekát”, adja fel az elzárkózás politikáját, vagy (később) keresi az Internetről való részleges leválás lehetőségeit, hogy a technológiai és információs szuperstruktúra minden előnyét élvezhesse saját lokalitásában, de autonómiájából ill. érdekeiből minél kevesebbet kelljen feladnia, minél zártabban tarthassa meg saját uralomszerkezetét. Igazat adok Borhi Lászlónak, hogy ezt az egyenlőtlen fejlődéssel jellemezhető és térben és időben változó összetett viszonyrendszert alaposabban körül kellett volna járni.

³⁶ Érdekes módon a Népszövetség esetén ez sokkal jobban látszott és sokkal egyértelműbben ki is mondatott, az ENSZ és a kapcsolt világszervezetek esetében általában szemérmesen fogalmazunk. A Covid-járvány aztán jól megmutatta, hogy mekkora szerepe van az együttműködések rendszerében például a WHO által megtestesített felsőszintű koordinációs entitásnak: módfelett csekély.

³⁷ Csak egy tipikus példát említve: a hatalmas forrásigényű technológiai és tudományos fejlesztésekhez a források és szakismeretek összeadása visz el. Az úrkutatás például a rivalizálás periódusát szinte teljesen elhagyva régóta kialakult nemzetközi munkamegosztási elvek alapján zajlik. Az ambiciózus új szereplők (Kína, India) belépésükkor sok „saját” programot indítanak, hogy aztán fokozatosan felismerjék az integrációban zajló nagyobb megoldó erőt. És az is jól látszik, hogy miként lassítja le mindezt, amikor az integráció gyengül: amikor Putyin Oroszországa átmenetileg és politikai okok miatt kikerül ebből az együttműködési mezőből és kilép a nemzetközi uralomlás-projektből. Vagy amikor Kína egyre nagyobb volumenű saját Hold-és Mars-expedíciókat finanszíroz, hogy találékony publicisták már az űrversenyt felváltó űrháborúról fantáziálhassanak.

állandóság, fegyelem, szilárdság és megbízhatóság tekintetében”, amennyiben a hierarchia magasabb szintje megfelelően tervez és utasít. A szervezet így kétségkívül maga állítja első saját kimenetét, a felső szint stratégiai kompetenciájának függvényében. Csakhogy ezek a kimenetek egyrészt belesimulnak más hatások együttesébe, másrészt egy bürokratikus szervezet életciklusában jellemzően eljön az idő, amikor egyre több lesz a belső irányítási zavar, egyre több a kontraproduktív mozzanat – a végrehajtási perfekció már sokkal inkább bizonyos kontrollmixek további gyengüléséhez járul hozzá (ld. még: a „káosz informatizálása” a szervezetelméletben)³⁸. Weber, aki a bürokratikus szervezet megszületésének krónikása, értelemszerűen nem reflektálhat a kontrollstruktúra (és a bürokratikus elv) válságára.³⁹

Kísérletileg a bürokratikus helyett néhányszor már a kibernetikus jelzőt használtam a válaszban. A bürokrácia, mint „időtlen” jelenség⁴⁰ és a szervezetre használt „bürokratikus” jelző magára a kontrollstruktúrára két különböző értelmezést kínál, ez kétségkívül zavar és félreértés forrása lehet. Mérlegelem, hogy nem lenne-e szerencsésebb, Beniger neologizmusát leváltva, a „kibernetizált” jelző használata mellett kikötni, ami a zárt és teljes mértékben „programozható” rendszer intencionális alakításának gondolatát (valójában: illúzióját) sokkal jobban kifejezi.⁴¹

³⁸ Egyetlen esetben pontosítanám Gyáni Gábort: ő azonosítja az információs társadalom fogalmával a bürokratikus kontrollmechanizmust (Gy.G.3.o.), álláspontom szerint az információs társadalom a harminc éves ciklusokkal jellemezhető bürokratikus kontrollforradalom negyedik szakaszának (1961-1991) terméke.

³⁹ Weber szociológusi nagyságának elismerése mellett történeti magyarázó erejét a fentiekől függetlenül egyre gyengülöknek látom, tézisei nem „kikezdehetetlenek”. Legutóbb (felülírva egy protestáns és katolikus svájci kanton egyéb tényezőkre – írástudás, industrializáltság induló mértéke, stb. – érzéketlen összehasonlító elemzésből kapott izzadtságzagú „megerősítést”) a Humboldt egyetem kutatói bizonyították be nagy adattömeg feldolgozásával, hogy a „protestáns etikában” megfogalmazott emblematikus alaptézis téves, nincs protestáns versus katolikus affordanciakülönbség a vállalkozások kapitalizmust kiteljesítő teljesítményében. (A svájci esettanulmányt ld: Jeremy Spater, Isak Tranvik: The Protestant Ethic Reexamined: Calvinism and Industrialization Comparative Political Studies 2019/13-14 <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0010414019830721>), a másik: Kersting, Felix et al.: Weber Revisited: The Protestant Ethic and the Spirit of Nationalism CEPR Discussion Paper, 2020 https://cepr.org/active/publications/discussion_papers/dp.php?dpno=14963). Témánk szempontjából az a vita téje, hogy noha a kulturális tényezők szerepét senki nem vitatja a gazdaságfejlődésben, de egyetlen kulturális tényező eltérésére alapvető különbséget visszavezetni minden bizonnyal módszertanilag téves pozíció, a gazdasági siker nem determinált, sokkal több tényező függvénye.

⁴⁰ Hiszen bürokratikus szervezetnek mondhatóak az egykori uralkodói adminisztrációk és kancelláriák is.

⁴¹ Ezt mindennél jobban tudják a katonák, akiknek racionális és felülről lefelé vezérelt parancsuralmi rendszere weberi szemmel akár „ideáltipikus” bürokráciának is olvasható. „A legjobb haditerv is csak az első puskaelövésig tart” mottó jól kifejezi, hogy a katonák tisztában vannak vele: a tervezés nem lehet sohasem teljes, mindig előkerülhet olyan hatás a lehetséges hatások együtteséből, amellyel nem számoltak (a felázott talajtól az emberi tényezőig). Emiatt a „kontroll” valódi funkciója a szakadatlan hozzáigazodás a megváltozó körülményekhez, az utasításkészlet állandó megváltoztatásával. Ez kétségkívül a megfigyelés – annak feldolgozása – döntés – cselekvés útvonalon megy végbe (ez a híres OODA-loop, az amerikai légierő ezredesének, John Boydnek a modellje. Az Observe – Orient – Decision – Action útvonal legfigyelemreméltóbb eleme a második, az „orientációs/ feldolgozási/ értelemadási” pillanat: ha minden más külső körülmény laboratóriumi módon azonosítható és tárgyalható volna is, a döntéshozás pillanatában ható és az adott döntés megszületéséhez vezető utat meghatározó mentális objektumok világa csak részben megismerhető és részben rekonstruálható. Ez áll olykor a cselekvés „kiszámíthatatlansága” mögött, olyan esetekben, amelyeket Borhi László idéz.

Gyáni Gábor az izokratikus kontrollal kapcsolatban elmondottakat egyrészt kidolgozatlanoknak, másrészt idő előttinek tartja, a struktúráknak keletkezésük pillanatában még felismerhetetlen volta miatt. Az időelőttiséggel szemben ennek az időkezelési technikának a létjogosultságát és jelenségét Leduc nyomán épp Sipos Balázs méltatja és védi meg. Az egy irányba mutató, egy logikai láncra fűzhető fejlemények felsorolását pedig szintén létjogosultnak tartom, listájuk még bővíthető is volna az értekezésben használt argumentációhoz képest. Másrészt a bürokratikus/kibernetikus kontroll válságjeleinek az 1960-es évektől konstataált felismerése teljes joggal tételezi egy posztbürokratikus-poszt kibernetikus kontrollstruktúra *lehetőségét* – posztmodernről, posztkapitalizmusról teljes joggal beszélünk, erről miért is ne?

2. Egyedi állításokra adott egyedi válaszok

2.1.

Z. Karvalics ... „az általa „*hagyományosnak tekintett történetírás kritikáját is megfogalmazza*”. (B.L.)

Nem tartom pontosnak az állítást. Az alátámasztásként idézett szövegrészben a bonyolult történeti kérdésekre lefegyverző egyszerűségében hamis, de látványos magyarázatokkal szolgáló, emiatt rendkívüli népszerűsége szert tevő imposztor történetírást bíráltam, amelynek Yuval Noah Harari vagy a késői Jared Diamond a tipikus képviselői. De ide lehet sorolni a náluk alaposabb, forrásokat jobban kezelő, de az állítások látványossága és piacképessége érdekében a pontosságra és gondosságra szintén keveset adó Niall Ferguson-i magyarázat-manufaktúrát is. (Amelyekre jellemzően igaz, hogy bombasztikus állításaik nem elégitik ki a falszifikálhatóság kritériumát, minden tudományosnak tekinthető mű egyik alapkövetelményét).

Az értekezés más pontjain sem a „hagyományos” történetírást kritizálok, hanem a monokauzális érvelésmód elégtelenségére próbálok visszatérően rámutatni.⁴² Ezzel nem az adott érvelésmóddal operáló szerzők színvonalát vagy értékét kérdőjelezem meg, csak azt, hogy az evolúciós nagyeseménynek tekintett változáseggyüttes mélyszerkezetének megértéséhez elégtelenek az általuk feltárt oksági mező egyes darabjai – amelyek azonban a maguk kontextusában izgalmas és termékeny narratívák hordozói lehetnek. Nagyon remélem, hogy az értekezés kiadásképes változatának jövőbeni olvasók számára feltűnő lesz majd az a tisztelet, amellyel minden, akárcsak aprócska értékhozzáadással valamilyen részletet izgalmasan megvilágító történészi teljesítmény előtt adózom, folyamatosan elámulva a tárgyak, a rekonstrukciók és a kontextusok sokaságán, amellyel szakadatlanul új kérdések és megközelítések emelhetők a történészi munka tárgylemezeire. A „hagyományos” történetírásra, ha van olyan, kimeríthetetlen kincsesbányaként tekintek.

⁴² Csak illusztrációképp: eszem ágában sem volt idézni vagy használni a Nyugat felemelkedését lehetővé tévő „hat gyilkos alkalmazás” fergusoni tűzijátékát – mert noha azt érdekes és színes, olvasmányos és elgondolkodtató gondolatfűzérnek tartom, de semmiképp nem „a modern világtörténelem meghatározó narratívájának” ahogy méltatói és könyve fülszövege teszi. (Niall Ferguson: *Civilizáció*. Magyar kiadásai (Scolar, 2016, 2020, 2022, eredetije 2011-es). Ez az általam hibrid monokauzalitásnak nevezett érveléstípus elrettentő darabja. (És amúgy: miért nem öt? Miért nem hét?)

2. 2.

„Z. Karvalics László ... le akar számolni a tényekkel, egyedi eseményekkel” (ahogy)
„Fernand Braudel is el akart tekinteni tőlük” (B.L.)

(Z. Karvalics László szerint) „a forrásoktól eltávolodva lehet és kell rekonstrukcióra vállalkozni.” „meg kell szabadulnunk a történeti források béklyójától” (B.L.)

„Karvalics implicite elutasítja a történetírás és a szépirodalom közötti párhuzamot” (B.L.)

Braudelt nem tisztem megvédeni. Sem ő, sem én nem akarunk eltekinteni sem a tényektől, se az egyedi eseményektől, sem a forrásoktól. Pusztán annyi mondható, hogy minél hosszabb időtartamokat és minél magasabb absztrakciós szintű problémákat vizsgálunk, annál jobban átalakul a figyelembe vett, használt gondolati nyersanyagok „belső aránya”, és egyre inkább mások tényekből és eseményekből felépített kompozíciói épülnek be az argumentációba. A kompozíciók kompozícióival foglalatossá válnak látszólag valóban még tovább távolít az eredeti forrás-világoktól, ahogy minden, még erre is ráépülő „metaszint” - csak hogy a forrásokból származó tudásunk közvetve (az ismeretelméletből kölcsönzött kifejezéssel) „le van horgonyozva”. Azoktól elszakadni nem lehet. A forrás nem „végső szentség”, hanem a történeti tudástermelés hosszú értékláncának első darabja. A forrásokból kiinduló sokadlagos következtetési-rekonstrukciós műveletek sem „eltávolítanak” - csak épp a kutatói kérdés határozza meg, az értéklánc melyik feldolgozottsági szintjéhez fordulunk. Például az elméleti szempontból oly fontos ’kontroll’ kalandos szótörténetének felfejtésekor – ld. 28. lábjegyzet – *korabeli latin szöszedeteket* kellett tanulmányoznom. A forráskezelés-és forráskiadás-központú történeti forrástan szerint ezek például harmadlagos források (és nincs is többféle ezen kívül, csak az elsődleges meg a másodlagos). Sajnos nincs (vagy nem ismerem) kidolgozott *forráskezelési rétegtant*, amely nem segédtudományi jelleggel, hanem ismeretelméleti alapon osztályoz, és a tudásszintekre, a feldolgozottsági vagy reflektáltsági fokokra érzékeny. S ha már narratívák vagyunk (mert azok, hogyan is utasítanám ezt el), akkor felfoghatjuk úgy is a történeti tudás termelését, mint egy hatalmas mesterséges nyelv építését, amelyben a tudás minden új darabkája jelentés-megkülönböztető egység, s amelyben formai szempontból végigmegyünk a fonéma – szó – szó szerkezet – mondat – szöveg – szövegcsoport – szövegthalmaz útvonalon. A szövegvilág végállomása a ’világszöveg’: maga a valóság, ahogyan született és ahogyan mesélünk róla⁴³.

Ránki György mesélt egyszer nyilvánosan arról az útról, amit megtett a levéltártól (és evvel a forrásközeliségtől) a levéltári kutatások eredményeit feldolgozó szakmunkákon és a könyvtáron át a már otthonában lapozható monográfiákig, amelyek ugyanúgy forrásnak tekinthetők, csak immár nem adatokéinak, hanem magasrendű gondolatokéinak. Az, hogy milyen szöveg-nyersanyaghoz nyúlunk, a történeti kérdés függvénye. Értékezőm érvelésmódja nem analitikus, hanem körkörös. Atipikus. Egy olyan kompozíciós technika eredménye, amely egyre több „pontot” rak fel a tématerképre, és azokat újra és újra összeköti, összekapcsolja, így kicsit olyan, mintha egy képet nem teljes felbontásban a néző elé helyeznénk, hanem hosszas satírozás eredményeként kezdetben csak kirajzolódni. A „kevesebb több lett volna, a számtalan mű ismertetése elvonja a figyelmet” – bírálja Borhi László ezt a technikát – én úgy látom viszont, hogy akár még több szakmunkát is lehetett

⁴³ A világszövegig vezető logika épp az irodalomtudományban a legkidolgozottabb, de alkalmazhatónak látom a történettudományban is. Akár még oly módon is, hogy azonosíthatjuk a történeti munkában is a nyelvtudomány által szupraszegmentálisnak nevezett elemeknek (hangsúly, beszéddallam, hangmagasság, hanglejtés, ritmus, de akár maga a szünettartás is) megfeleltethető mozzanatokat: a történeti stílust, szóhasználatot, érvelésmódot és retorikai alakzatokat, hangsúlyképzést és hangerőt (például a Borhi László által kritizált dőlt betűs kiemelések pontosan ilyen funkciójúak, és nem, ahogy véli, saját bizonytalanságom termékei).

volna használni. Hiszen mindig esetleges marad, hogy mi miért kap helyet, a választás erősen kitett annak, hogy „mibe szaladunk bele”. Az a mércéje ennek a fajta forráshasználatnak, hogy más, az érvelésbe be nem emelt szakmunkákban találhatunk-e olyan megállapítást, részletet, amit könnyűszerrel beilleszthetnénk (valami helyett, vagy akár pluszban).

A 163. lábjegyzetben ezt írom például: „Poulsen (2015) figyel fel rá, hogy a hollandok sikereinek két alapvető oka volt riválisaikkal szemben: *egyre nagyobb méretű együttműködő közösségeket* voltak képesek építeni, és a lelőhelyek eltitkolása helyett a tudásmegosztásban tették érdekeltté a halászokat. Úgy tűnik, a hanyatlásukat magyarázhatjuk azzal is, hogy az Északi-tenger mérete és az ott zsákmányolható halak mennyisége felső korlátot jelentett, ahonnan nem tudtak tovább növekedni, s a nagyobb méretre kialakuló kapacitások a kisebb, hagyományos piacukat is kannibalizálták”. A dőlt betűs kiemelés utal rá, hogy remek illusztrációnak tartom az integrációs/szimbiogenetikus nyomás illusztrálására, s mintegy mellékesen, egy kontrollszikert követő kontrollzavarnak is tankönyvi példája (anélkül, hogy erre direkt felhívtam volna a figyelmet), ahol az együttthatások közül nem emberi döntések, hanem a földrajzi peremfeltételek okozták az egyensúly megbomlását és *a magasabb integrációs szint fenntarthatatlanságát*.⁴⁴

2.3.

(Karvalics) „*a történetírás tudományként történő meghatározása mellett tör lándzsát*” ... túlírt mondatokkal túlhangsúlyozza a szakzsargont ... (eközben) pontosabban kellett volna megmutatni, mit ért az egyes fogalmak alatt, példákkal – mondja Borhi László. Gyáni Gábor „*nyelvileg extravagánsnak*” látja a szövegformálásomat, és „*idegennek, emiatt nehezen érthetőnek*” a terminushasználatot.

Miközben örülök, hogy kiderülhetett, hogy a természettudományokban szokásos extrém pontosságra törekvés⁴⁵ vezetett - úgy a fogalomhasználatban vagy a definíciós szükségletek kielégítésekor, mint a legfontosabbnak érzett állítások aprólékos kidolgozásában – rosszul esik, hogy gyakorta tűnik a bírálóknak felületesnek, rosszul megformáltnak egy-egy tézis. Arra a hét soros, végletekig kimunkált meghatározásra például, amelyben azt igyekeztem megindokolni, miért elégtelen a „kapitalizmust, mint magyarázó elvet” használni bizonyos változásokra, nagyon büszke vagyok – Borhi ezt nehézkesnek és túl általánosnak látja, ami a gondolat átadásának rovására történik. De illesszük csak mellé, ahogy Gyáni (szintén kritikailag) olvassa ugyanezt: „azért nem kapitalista valamely piaci rendszeren nyugvó gazdaság-társadalmi „asszemblázs” és ezeknek az *asszemblázsoknak* a teljessége, mert nem kizárólag rendszerspecifikus összetevőkből állnak”. Lám, minden törekvés ellenére Gyáni is csak *majdnem* jól olvassa (tehát nem jól érti, tehát – önkritikusan - nem sikerült még így sem jól megértetnem), hogy nem egy asszemblázs kapitalista vagy nem kapitalista volta itt a kérdés, hanem az, hogy a kapitalizmus fogalmára építeni megértést számos esetben már elégtelen. Mivel nincsen olyan aktor vagy ágens, hogy kapitalizmus (hiszen ez csak egy

⁴⁴ Ahogyan ennek az aprócska adaléknak a szövegbe építésekor sem emeltem ki, hogy egy jellegzetes affordanciacsatornára mutatok rá: „Jellemző, hogy az angolok írországi fa-rezsimjében a profiton kívül az a katonai szempont is szerepet játszott, hogy az erdős-bozótos területek hiányában a brit lovasság sokkal jobban tudta érvényesíteni a fölényét, a fegyveres ellenállás esélyeit csökkentve (McCracken, 1959:289)”. Hasonló példákat óriási mennyiségben idézhetnék.

⁴⁵ Ezzel azonban nem Méray-Horváth Károly egykori törekvéséhez kapcsolódom, aki a társadalomtudományt is természettudományként igyekezett felépíteni, hanem az evolúciós elméletben megszokott állításlogikái feszességet szerettem volna megjeleníteni. Másrészt üzeni az evolúciókutatóknak is: általában az ő „behatolásuk” a „mély történelem” korai időszakaiig, az emberré válás, a nyelv-és a szerszámhasználat kezdeteiig tart – pedig érdemes a teljes társadalomtörténetre kiterjeszteni ezt a megközelítést.

magasrendű fogalmi absztrakció), a „kapitalizmus” maga sem lehet együttthatások komponense, pusztán a kapitalizmusfogalom megalkotásában szerepet játszó darabjai (a tőke, a profit, a tőkés, a munkaszervezet stb.). S a „kapitalista szellem” (ha létezik olyan), valójában egy mentális objektum, amely dolgok bizonyos együttállásakor érvényesülhet, vagy egyike azoknak a hatás-elemeknek, amelyek együttesen játszanak szerepet egy kimenet meghatározásakor (sok más hatáselem mellett). S ha valami kommodifikálódik vagy eltárgyasul például, akkor azt sem a „kapitalizmus csinálja”, hanem érdekek hálójában szocializált gazdasági cselekvők, akik nem a kapitalizmushoz való pozitív viszonyuk építésén munkálkodnak, hanem csak adott kontrollmixeket igyekeznek minél jobban magukhoz hajlítani. Vagyis: minden érvem a kapitalizmus, mint fogalmi fegyverzet túlhangsúlyozása ellen és fogyatkozó analitikus erejének elfogadására irányult.⁴⁶

A fogalomhasználat mögött sem esetlegesség, hanem fájdalmas kudarcokkal tarkított kísérletezés áll⁴⁷, és sokkal több tudatosság van a választások mögött, mint az első olvasásra kitűnhet. Csak egy példa: amikor az értekezés alcíméül a „közelítések” kifejezést választottam, azzal részben a tartalmat igyekeztem kifejezni (a bejárt gondolati utak több irányból mutatnak egyfelelé), részben a választott pozíció alternatívát sugallni, részben Maurice Dobb sokak által idézett maximájára utalni. („*Úgy kell őket* (t.i. a hagyományos kereteket, amelyek között a valóság problémáit megfogalmazzuk ZKL) *elbírálni, mint 'megközelítéseket', és jó okaink lehetnek arra, hogy az egyik megközelítést jobbnak ítéljük a másikonál, ugyanakkor nem tévesztve szem elől, hogy egy bizonyos megközelítés jelentkezése egy bizonyos időpontban társadalomtörténetileg magyarázható (és így „történelmileg” viszonylagosnak tekinthető)*”). A tárgykör absztrakciós szintje miatt talán azt sem túlzás állítani, hogy természetét tekintve közel áll a Tengelyi László-féle világvázlathoz – amellyel kapcsolatban nagyon hasonlót kell gondolnunk: „*Elengedhetetlen ugyan a vetélkedő világvázlatok közti választás, de az is szükséges, hogy érintkezésbe lépjünk az ellenfél világvázlatával, ha távolságot tartva is, de állandó kapcsolatban maradjunk vele.*” (Tengelyi László: *Östények és világvázlatok*, Atlantisz, 2017) Mélyen egyetértek Lovász Ádámmal (U.o.:144.), hogy egyetlen regisztrálnak (közelítésnek, világvázlatnak) sincsen monopóliuma az igazságra, s már csak emiatt is „*kirekesztés helyett áteresztésre van szükség*”. Éppen ezt tette, megsüvegezni való módon, két bírálóm, Borhi László és Gyáni Gábor, akik a „világvázat” elutasítása ellenére annak párbeszédképességét nem kérdőjelezték meg, utat nyitva a megírásakor remélt belső szakmai vitáknak.

Érdekes összevetni mindezt a tudományos fogalomhasználat kérdéseit magas szinten boncolgató Paul Thagard meglátásával, aki szerint a fogalmak aktiválása (minden használata) mint jelentésművelet valójában újra (vagy egyszerre) egy interakció eredménye a világgal és/vagy a világgal interaktáló másik emberrel (Thagard, Paul (2014): *The cognitive science of science. Explanation, Discovery and Conceptual Change* The MIT Press, 2014: 316). Másképp: a fogalmaknak, amiket használunk, kielégítő fedésben kell lennie a világgal, amelyet megtapasztalunk, mert különben zavaró feszültség keletkezik a viláértelmezésben, amelyet valahogyan meg kell szüntetni. Ezt az érzést igyekeztem megjeleníteni a válasz

⁴⁶ Emlékszem egy régi nézetkülönbségre Susan Zimmermannal, vagy harminc évvel ezelőttről: számára a napsütés is a tőke szövetségese, hiszen a jó termés nagyobb profittal kecsegtet. Amikor erről vitatkoztunk, még nem tudtam, mi a nagy baj ezzel az érveléssel, csak azt éreztem, hogy „nem stimmelhet”). Érdekes, hogy a kapitalizmus-fogalom részleges dekonstruálásának, amelyet Gunder-Frank vetett fel, alig van irodalma, ellentétben mondjuk az „osztály” fogalmával kapcsolatos könyvtárnyi termésszel. Az „osztály” esetében már elfogadott (Bourdieu nyomán), hogy „absztrakt klasszifikáció”), és akkor, amikor nem konkrét társadalmak közegében tanulmányozható konkrét viszonyok elemzésére használjuk, üres általánosítás csupán.

⁴⁷ S mint korábban utaltam már rá, a fogalomháló kialakítása sem lezár – lehet, hogy néhány darabja cserére szorul, mert még egyértelműbb, még jobb kifejezés jelenik meg és válik beépíthetővé.

legelején. Esetleg abban a reményben, hogy mások, hasonló tárgyak kapcsán érzett hasonló feszültség-érzetének megszüntetéséhez is hozzá tudok járulni (ahogyan például Erdei Ferenc Hajnal István társadalomelméleti munkáiban rátalált arra az értelmezési keretre, amelynek segítségével sikeresen feloldhatók lettek saját korábbi műveinek ellentmondásai)⁴⁸.

A fogalomhasználat megfrissítését és időszakos újragondolását, revízióját a világ változása és tudásunk változása egyaránt kikényszerítheti. (Amikor elindult a „feudalizmus” kifejezés dekonstrukciója, az egyértelműen tudásunk változására volt visszavezethető. Most, véleményem szerint, a világ és tudásunk változása egyaránt sürgeti immár nemcsak a „kapitalizmus” fogalmának újragondolását, hanem a gazdaságtörténeti talajból kinőtt „világrendszer” fogalmának lassú „átmozgatását” a rendszertudományi és evolúcióelméleti regiszterek felé. S minél komplexebb a tárgy – mondja Thagard (2014: 320) – a tudományos fogalmak annál inkább fogalomhálózatokba szerveződnek. Emiatt nem tartom sem öncélúnak, sem túlzásba vittnek azt a fogalomcsaládot, amellyel dolgoztam: valamennyi eleme különböző társadalomtudományok magas elfogadottsági szintet elérő darabja.

2.4.

Egyetértek Gyáni Gáborral (7.o.), hogy nem helytálló Karl Polányit tenni meg a piac fő teoretikusának. Ám én sem így jártam el, pusztán szóvá tettem, hogy a mindenre ránövő piac megszületését magyarázva nem elégedhetünk meg Polányi köszénre és ipari gépekre épülő monokauzális „levezetésmódjával”. Ezt a bekezdést külön elküldtem egy kiváló Polányi-kutatónak, ellenőrzésre, aki nem látott benne kivetnivalót.

2.5.

„Lehet-e anélkül érvényeset mondani a huszadik századról, hogy hallgatunk annak kegyetlenségeiről” – kérdezi Borhi László. *„Vajon a 20. századi genocídiumok (holokauszt, Gulag) technikai racionalitása ... miként függ össze a bürokratikus kontrollmechanizmus Beniger és annak Karvalics által tovább vitt koncepciójával, van-e egyáltalán logikai kapocs közöttük?”* – bővíti a kérdést Gyáni Gábor.

Talán a legizgalmasabb és leginkább folytatásra-vitára érdemes kérdések ezek, terjedelmi okokból csak röviden válaszolok rá.

*Eseménytörténetet*⁴⁹ vagy *politikátörténetet* természetesen nem lehet írni a genocídiumok említése nélkül (amelyek közé bátran soroljuk be az összes, a koloniális

⁴⁸ S ha már Hajnal István, említhettük volna a Bibó István vagy Szűcs Jenő szemléletének formálásában kifejtett hatását is: vagy még inkább azt, hogy számos ponton megelőlegezi mind az evolúciós látásmódot, mind a kontrollstruktúrák mélyreható szerepét. Nem is elsősorban a szokásszerűség-okszerűség fogalom párral, hanem azzal, hogy az észhasználó individuummal szemben az együttthatások másik fő osztálya, az „önérdeket korlátok közé szorító objektivációk” révén előálló struktúrák adnak a tevékenységnek keretet (vagyis formálnak kontrollmixet). Minderre ld. Kovács Gábor szép elemzését (Az elszabadult ráció mítosza – Hajnal István modernitásképe In: Az ész (szerk. Laczkó Sándor, Faragó Emese) Szeged, 2012: 341-348.). Nem a nagy tettekben, hanem – Nyíri Kristóf szavaival – a tömegek „aprómunkájában” látja az újkor-végi nagy fordulat előfeltételeit megtermelő okot (Hajnal István időszzerűsége *Világosság* 1992:8–9:682–688), számtalan affordanciakapcsolatra fényt derítve, főleg a technikával kapcsolatos írásaiban. (S ha már Hajnal István, nem érdektelen emlékeztetni rá, milyen küzdelmet folytat a fogalmakkal és a fogalomhasználattal. Egyáltalán nem véletlen, hogy *Az újkor történetében* forgalomgazdaságról és államüzemről beszél kereskedelem vagy államigazgatás helyett.)

⁴⁹ Borhi kérdése csavarosabb, mint elsőre gondolnánk. Bármilyen szakosított eseménytörténethez is tartozhat releváns fejezet, amely a kegyetlenségekhez kapcsolódik: mondjuk egy bányatörténeti áttekintésben szerepelniük kell a szibériai kényszermunkatáboroknak vagy a kémia-történetben a Zyklon-B előállítása. De ezzel megkerülnénk a lényegét, ami véleményem szerint a következő: a

múltban gyökerező szörnyűséget, az amerikai őslakókkal, a kanadai eszkimókkal vagy az ausztrál abo-kkal szemben iparszerűen elkövetett atrocitásokat, a ruandai eseményeket vagy az 1959-1961-es nagy kínai éhínséget). A történelem nem lenne humán tudomány, ha nem őrizné meg az érzékenységet a folyamatok és struktúrák mellett az egyes emberekkel kapcsolatos lényeges és fontos kérdések iránt. Ki vitatná, hogy milyen szerepet játszottak a szörnyűségek elkövetésében azok, akiknek módjukban állt saját döntéseikkel és cselekvéseikkel, választásaikkal alakítani az események menetét? Sőt, éppen ennek megértése hajt szakadatlanul abba az irányba, hogy a gyilkosok és tömeggyilkosok választásai mögött meghúzódó együttthatásokból minél többet fel lehessen tárni. Mi a szocializációjuk, milyen élmények alakították a világról kialakított képüket, milyen értékvilág épült fel bennük stb. Már a második világháború után, a „szellemi bűnösség” kategóriájával megjelent annak az igénye, hogy az elítélendő cselekvésekben részt nem vevő, de azokra gondolatokon keresztül hatást gyakorló felelőssége is „mérhető” és megnevezhető legyen. És vajon miben fogantak a szellemi bűnösök nézetei? Egy kauzalitásláncban meddig jutunk vissza, és mikor kezdünk olyan elemeket bevonni az elemzésbe, amely a konkrét cselekvők konkrét helyzetekben tanúsított viselkedésében már csak sok-sok áttétellel lehettek jelen? És mi az, ami a szándékon, az intencionalitáson túl van? Az egyes ember sem írható le kibernetikus cselekvőgépként. *„A tudat csupán a nálánál kevésbé összetett szerveződések ártrendezésére és tervezésére alkalmas. A kiterjedt rend viszont komplexebb a benne résztvevő egyéni tudatoknál... A modern társadalom spontán rendje azért nevezhető „kiterjedtnek”, mert túlterjeszkedik bármilyen racionális cselekvő tudatának horizontjára”* – írja Friedrich August von Hayek (*A végzetes önhiúság. A szocializmus tévedései.*, ford. Pásztor Eszter. Tankönyvkiadó. 1992:82)

Gyáni Gábor kérdésére: minden bizonnyal sok összefüggés tárható fel az evolúciós kontextus felől. Elsőként is a genocídiumokban a szimbiogenetikus elv antitézisét kell látnunk. Ahhoz, hogy a fajszintű összetartozás tudata helyett a másik ember vagy etnikai közösség nem-ember vagy alacsonyabbrendű mivolta határozza meg a percepciót és a cselekvést, abban elsősorban, de nem kizárólag a kolonializmus sötét árnyéka játszik szerepet, a hódításokat legitimáló ideológiai alakzatokkal. A genocídiumok, a kegyetlenségek mind-mind devolúciós szakaszokat jellemeznek (gondoljunk csak a második világháború utáni holland-indonéz vagy francia/amerikai-vietnami rémtettekre, amelyek megkésett „utójátékai” egy letűnt gyarmati rendnek). A kontrollstruktúra-váltások természetesen érintik az adott konfliktuskezelő technikákat is, így az iparszerűség és a minden korábbit felülíró tömegesség valóban a bürokratikus kontrollstruktúrák rovására írható. Amikor (javarészt titokban) az IBM biztosítja a náci Németországnak a zsidók listázásához szükséges „nagy adat”-technikát, paradox módon (és többek között) az is annak a bizonyítéka, hogy a lokális cselekvések mögött már makroszintű integráció áll.

De ne feledjük: attól, hogy irányíthatatlansága és kiszámíthatatlansága okán, *„az evolúció nem lehet igazságos”* (Hayek, U.o.), a „nem igazságos” társadalmi makroevolúció tanulmányozása semmilyen formában nem nehezíti az igazságkereső (vagy felelőskereső) megközelítések küldetését.

magára a kegyetlenkedések természetrajzára vonatkozó kutatói feladatok teljesítésében adhat-e hozzájárulást egy makroevolúciós „szótár”, inspirálhatják-e új tudáselemek megtermelését innen származó megközelítések, eredmények. Kétségeim vannak, viszont számos olyan speciális témát tudok elképzelni, amely tárgyalható a kegyetlenkedések említése nélkül. S még azt is hozzátenném, hogy nem is hosszú huszadik század specifikus a tárgykör, az „erőszak-történetek” már a paleolitikummal kezdik a tárgyukat.

3. Ami még az elméletből kifejtést és történeti illusztrációt igényelt volna

Nagyobb meggyőző erőt és kevesebb kétséget eredményezhetett volna, ha sikerül kellő „felbontásban” bemutatni, hogy mi történik azután, hogy a (történeti anyagon gazdagon dokumentált) affordanciaváltozások jelenlétét és hatását tetten értük. Hogyan folytatódik tovább ez a „hullámmozgás”, hogyan összegződik magasabb szinten, „dominóhatásként”? Nem tárgyaltam még csak felületesen sem, hogy sok esetben épp a kontrollzavar forrása a kiigazítás és a stabilizáció garanciája is, azzal például, hogy folyamatokat gyorsabbá és egyszerűbbé, jószágokat olcsóbbá vagy univerzálisabbá tesz. Annak a pillanatnak a tetten érése, amikor ez már nem működik, és a kiigazításnak magasabb szintre kell vándorolnia, csak az információs alrendszer esetében történt meg.

A harmadik, talán legégetőbb hiány magukkal a kontrollstruktúrákkal kapcsolatos. Noha válságuk, „forradalmuk”, nevezéktanuk, a váltás hatásmechanizmusának sok eleme tárgyalásra került, de nem mélyedtem el olyan, még egy kutatói lépést igénylő kérdésekben, hogy *„Mi magyarázza magukat a kontrollstruktúrákat? Miért lehetségesek? Miért viselkednek úgy, ahogy, és mik azok a közös szempontok, amelyek magyarázzák, alkalomról alkalomra a milyenségüket?”*

Ezt pótlandó az alábbi táblázatban foglaltam össze, hogy ha szempontnak a megismerő erőt, a rendelkezésre álló javakat, az elosztást, a felhalmozást, a szabályozás természetét és a mindenkori beavatkozóképességet tekintjük, akkor milyen karakterisztikával lehet jellemezni az egyes kontrollkorszakokat – s hogyan mutatkozik meg a „paradigmaváltás” valamennyi vizsgált szempont esetén.

1. táblázat

A kontrollstruktúrák, „alaptermészetük” és hat lényegi sajátosságuk összehasonlítása

arisztokratikus – konstatáló-követő	deduktív világmegismerés, anyagi javak szűkössége, az elosztás szükségszerű szuperaszimmetriája, predátor felhalmozás, kényszerű önszabályozás
bürokratikus – ellenőrző-normatív	a beavatkozó képesség alacsony szintje dedukció és indukció termékeny összekapcsolása a modern tudomány révén az elosztható javak felszaporodása az elosztási aszimmetriák enyhítése, kizsákmányoló felhalmozás, bizonyos kényszerformákon részlegesen túllépni képes önszabályozás,
izokratikus – valóságteremtő-proaktív	a beavatkozási deficit csökkentésének mómora abduktív szigetek a világmegismerésben a javak létfenntartási nyomást elimináló bősége, elosztás a lényegi egyenlőség elve alapján, érték-központú felhalmozás és kollektív önszabályozás, a beavatkozási igényekhez igazítva

Amennyiben ez a szerkezet megfelelően lefedi az adott kontrollstruktúrák lényegét, azzal közvetve a változások okaihoz és a megoldás útjához is erős adalékokat szolgáltat. Ami

talán még fontosabb, az az, hogy speciális történeti kérdésekhez is egyedi válasz-utakat nyit. Például: hogyan igazodnak az erőszak-konfliktus-vagy cenzúraformák a kontrollstruktúrákhoz, hogyan helyezhetjük rá a különböző vallásokat a kontrolltérképre stb. Tökéletesen ilyen szerkezetű Gyáni Gábor korábban már érintett (és talán megválaszolt) kérdése, hogy t.i. „a genocídiumok „technikai racionalitása” miként függ össze a bürokratikus kontrollmechanizmus-moddal”.

4. A módszerről és a választott kompozícióról – utószó gyanánt

„a társadalmi evolúció új korszakába léptünk ... a világ végei összetolódtak, s a művelt társadalom egyetlen szerves és egymástól függő egésszé kezd válni – melyben minden tag szükségleteit és kelleit mód nélkül bonyolult gazdasági törvények szabályozzák a régi társadalmi kötelek szétoldódtak, korábbi erők eltűnnek ...

Kidd, 1905: 6-7.o. Geőcze Sarolta fordítása

Milyen érdekes, hogy az a számtalan elfogultsággal, tévedéssel és naivitással jellemezhető Benjamin Kidd, akit már régesrég a tudománytörténeti panoptikumba száműztünk, 1894-ben megjelent, és a magyarra 1905-ben fordított könyvében felismeri, hogy

- evolúciós nagysemmény történt
- emögött a világtársadalommá „összetolódást” kell felhajtóerőként keresnünk
- a korábbi kontrollstruktúrák „szétoldódnak”
- a makrostruktúra csak akkor életképes, ha az egyének szintjén is el tudja látni egyensúlyteremtő funkcióját

Hogyan lehet egy ilyen összetett változást megragadni? Parafrázálom a történettudományra, amit Kidd, Stephen Leslie-t idézve (24.o.) a közgazdaságról mond: *„társadalmi tünetényeink folytonosan a (történettudományi) elméleteken kívül eső, ismeretlen területeken látszanak mozogni ... a történészek pedig baktatnak utánuk, ahogy tudnak, de bizony a nézők bámulatának rovására: ügyvel-bajjal igazítják a régi érvelés és következtetés módszereit az új tünetényhez”.* (25.o.)

A tünetényt ma persze már jelenségnek fordítanánk, de a lényeg a ma is érvényes kutatói alaphelyzet. Minél otthonosabban érezzük magunkat diszciplinárisan, annál több nyugtalanító, nyitott kérdést halmozunk fel. Ahová viszont eljuthatunk a jól bevált keretek közül való kilépéssel, ott a helyzet megfordul: immár otthonosabban érezzük magunkat a probléma körüljárásakor, de a diszciplináris idegenség nyugtalanító közegében. Ez kétségkívül hatalmas kockázat, de megéri – olykor szükséges⁵⁰ – vállalni. (Akár annak az árán is, hogy nem egy végletekig csiszolt és tesztelt műben adjuk elő a gondolatainkat, hanem az első megformálás esetlegességeivel, aránytalanságaival.⁵¹) *„Könnyen szenvedhet hajótörést az, aki a gondolkodás megnyitására vállalkozik. Jobb a végtelenített gondolkodás*

⁵⁰ Amikor 2020 nyarán benyújtottam az értekezést, még nem tudhattam, hogy 2021 januárjában néhány órán múlik, hogy nem visz el egy embolizálódott Covid-tüdőgyulladás. Csak annyi volt világos, hogy a kézirat 2018-as lezárását követően kapott stroke minden pillanatban szembesít azzal, hogy nem készülhetek mályuszi-rankei életkorra. Emiatt választottam egy információ-történeti szintézis helyett atipikus témát és kifejtésmódot: hátha olyasmit sikerül megjeleníteni, ami fontos diskurzusok felé vezethet el.

⁵¹ Elsősorban Borhi László számára írom: szerencsére megadatik, hogy még módomban áll javítani a szöveget, és azt csak az elméleti háttérrel kidolgozó kézirattal újraegyesítve fogom publikálni.

áldozatának lenni, semmint az eszmék lepárolt, hígított kivonatait árusító kereskedőnek
(Lovász, U.o. 141). Köszönöm bírálóimnak, hogy méltányolták ezt a vállalást.

Budapest-Szeged-Kőszeg 2022 május 16.

Károli László